

Ingmar Persson

En "hårdings" försvarstal

I ett inlägg i *Filosofisk tidskrift* 2/83 attackerar Torbjörn Tännsjö idén om viljeattityders universaliserbarhet som kriterium på moraliskt ställningstagande, vilken en artikel av mig i samma tidskrift 4/82 förespråkar. Jag är tacksam för, att Tännsjö har funnit det mödan värt att formulera denna kritik i skrift, och på så vis har berett mig tillfälle att undanröja en del missförstånd rörande min position.

Syftet med min uppsats var att profilera universaliserbarhetsidén gentemot (intresse)utilitarismen. Universaliserbarhetstanken är ingenting jag kan göra anspråk på upphovsrätten till; under de senaste årtiondena har den med stor uthållighet förfäktats av R M Hare i synnerhet. Men i Hares händer har relationen mellan universaliserbarhet och utilitarism genomgått en förvandling som jag måste ta avstånd ifrån. I *Freedom and Reason* (Oxford, 1963) tycks Hares åsikt vara den att utilitarismen, i motsats till universaliserbarheten som gäller för hela moralen, bara täcker en del av moralen, medan han i *Moral Thinking* (Oxford, 1981) förefaller att betrakta dessa båda ståndpunkter som lika heltäckande. Jag har annorstädes ("Hare on universal prescriptivism and utilitarianism", *Analysis*, 1983, nr 1) kritiserat Hares sätt att gå från universaliserbarhet till utilitarism. Den av Tännsjö angripna uppsatsen är ett försök att formulera universaliserbarhetskonceptionen så precist som möjligt och peka på några aspekter vari den skiljer sig från utilitarismen.

Tydligen har jag inte varit helt framgångsrik i detta strävande att presentera universaliserbarhetstanken, eftersom Tännsjös angrepp indikerar ett par missuppfattningar. Angreppet inrymmer förvisso också en komponent som äger riktighet – något som inte kommer som en nyhet för den som läst kapitel 9 av *Freedom and Reason* där Hare diskuterar möjligheten av en fanatisk nazist. Tännsjös missförstånd framträder i koncentrerad form i en passage där han vill dra följande slutsats om mitt moralkriterium:

Han /nynazisten Fritz/ inser att han aldrig i livet skulle hålla fast vid sin nazism om han var jude (och önska att judar skulle dödas) men han *vill* vara en sådan person som också i den situationen skulle stå fast vid nazismen. Det räcker för att han ska ha rätt att dräpa judar (s 37).

Tännsjö underförstår att en moral som baserar sig på universaliserbarhet är förkastlig, eftersom enligt den handlingar blir rätta och oklanderliga,

vilka utilitarism och konventionell moral unisont dömer ut som horribla. Men Tännsjös resonemang är oriktigt; det döljer två felaktigheter.

(1) Tännsjö förväxlar att Fritz *vill* vara en person som för en viss hypotetisk situation hyser en viss viljeattityd med att han *är* en person som för denna hypotetiska situation hyser en viss viljeattityd. Fritz skulle kanske vilja vara en nazistisk stålman som med fullständig uppriktighet skulle kunna säga ”Om jag själv vore en jude (med vilja att leva), likvidera mig i alla fall!” Men det är en sak att ha en förebild och en annan – och mycket svårare – sak att leva upp till denna förebild. Vilken nazisthångare som helst kan *önska* att han omslöt nazismens ideal med en så fanatisk glöd att han skulle vilja se dess ideal realiserade även om det drabbade honom personligen på det mest kostbara sätt, men få torde i realiteten *vara* så fanatiska nazister. Det är ett påtagligt empiriskt faktum att för en överväldigande majoritet väger omsorgen om den personliga välfärden tyngre än anslutningen till ideal som kan äventyra denna välfärd. Vi måste sålunda noga skilja mellan

(a) Fritz *är* en person som uppriktigt kan hävda ”Om jag vore en jude med livslust, döda mig!”

och

(b) Fritz *vill vara* en person som uppriktigt kan hävda ”Om jag vore en jude med livslust, döda mig!”

Av det kursiverade ”vill” i citatet ovan framgår det tydligt att Tännsjö har (b) i åtanke. För egen del har jag aldrig haft annat än (a) i tankarna, och jag hoppas att min uppsats inte ger något annat vid handen, även om jag inte explicit garderat mig mot Tännsjös misstolkning. Min teori gör det alltså svårare för Fritz att moraliskt rättfärdiga sitt judemord än vad Tännsjö föreställer sig.

(2) Jag måste emellertid tillstå att ett sådant rättfärdigande är en teoretisk möjlighet, ty det är logiskt möjligt att (a) är sann, och kanske världen to m faktiskt härbergerar någon enstaka individ som är av den motivationsmässigt abnorma persontyp som beskrivs i (a) (jfr *Freedom and Reason*, s 171–3). Men här är det av stor vikt att exakt bestämma vad detta moraliska rättfärdigande egentligen innebär.

Om (a) är sann, följer det inte att omdömet (i) ”Fritz handlade moraliskt rätt när han dödade juden” är sant, men det följer att omdömet (ii) ”*Givet* hans viljeattityder, så handlade Fritz moraliskt rätt när han dödade juden” är sant. (Egentligen följer det inte av vad jag säger i den aktuella uppsatsen att moraliska satser kan ha sanningsvärde, men detta är ett antagande jag är beredd att göra för att kunna formulera min poäng med en speciellt provocerande otvetydighet; fö anser jag att frågan om moralis-

ka indikatorer har sanningsvärde är långtifrån så betydelsefull som många filosofer inbillar sig.) Det finns en iögonfallande skillnad mellan omdömena (i) och (ii): i (ii) relateras en handlings moraliska riktighet till Fritz' viljeattityder, medan ingen sådan (explicit) relativisering föreligger i (i). Men om universaliserbarhetstesen om moralens natur är korrekt, måste alla omdömen om vad som är moraliskt riktigt — explicit eller implicit — gälla relativt viljeattityder, för denna tes är en rent formell restriktion, och viljeattityder måste stoppas in i dess maskineri för att moralomdömen skall produceras. (i) måste därför förstås som innehållande en implicit referens till viljeattityder. Men till vilka viljeattityder? Och varför kungörs inte denna relativitet uttryckligen? Sannolikt därför att det rör sig om viljeattityder *talaren själv och hans åhörare delar* (med Fritz också, föreställer vi oss).

Nu bör det framgå med all önskvärd tydlighet att Tännsjö tar miste när han påstår att sanningen av (a) — ja, han talar ju egentligen om (b), men det har redan konstaterats att detta är en villfarelse — ”räcker för att han /Fritz/ ska ha rätt att dräpa judar”, enligt min moralteori. Den räcker för sanningen av det relativa omdömet (ii), men ingalunda för (i) där talaren själv sluter upp kring de viljeattityder som gör Fritz' agerande universaliserbart, ty det finns ingenting i (a) som tvingar talaren att solidarisera sig med Fritz' preferenser. Så fastän min moralteori, under förutsättning att (a) är sann, tvingar mig att erkänna sanningen av (ii), är jag inte nödsakad att acceptera omdömet (i), därför att jag är inte nödgad att ställa mig lojal med Fritz' attityder. Jag kan acceptera (ii) och likväl med all kraft motarbeta och bekämpa personer av Fritz' kynne — ja, jag kan tom med moralens (dvs *min* morals) bifall röja dem ur vägen om ett sådant beteende är universaliserbart utifrån mina viljeattityder.

Vill det sig väl, kommer alla människors preferenser att sammanfalla om informationen om preferensgrundande fakta är densamma för alla; i så fall kan vi i vårt umgänge med varandra byta ut omdömen av typ (ii) mot omdömen av typ (i). Troligtvis är det emellertid så att ”när alla argument ligger på bordet”, som jag uttryckte det i min uppsats (s 15), så kommer ”en bitter bottensats av oöverbärande viljemotsättningar /att/ kvarstå”. Även i avsaknad av en sådan här yttersta samstämmighet, kan vi fälla icke-relativa omdömen av sorten (i), men vi får då finna oss i att andra människor med samma logiska rätt kan fälla omdömen som negerar dessa och att det inte finns någon rationell argumentering som kan avgöra saken till vår (eller våra meningsmotståndares) fördel. Detta är kontentan av den relativism som jag — kanhända alltför knapphändigt — skisserade på s 14–5.

Med detta lämnar jag Tännsjös kritik för några friare, kortfattade

reflexioner beträffande förhållandet mellan universaliserbarhet och utilitarism. Den förra idén utmynnar som sagt i moralrelativism (under förutsättning att det finns en bitter bottenbotsats av oöverbärliga viljemotsättningar): vad som är moraliskt rätt för mig behöver inte vara moraliskt rätt för dig. Utilitaristen, däremot, hamnar inte i denna relativism. Denna skillnad har sin grund i olika sätt att se på den moraliska överläggningens natur. För utilitaristen är den moraliska beslutsprocessen en procedur av samma karaktär som en vetenskaplig undersökning: utilitaristen konstaterar förekomsten av intressen, kontrollerar deras förenlighet, mäter deras styrka och adderar dem. Det finns inget element av personligt ställningstagande eller engagemang i denna procedur; det moraliska omdömet utilitaristen kommer fram till återspeglar på intet vis hans personlighet och attityder (bortsett från att hans val av utilitarismen som moralisk ståndpunkt förmodligen har förankring i hans personlighet). Utilitaristen kan inte avkrävas något ansvar för sina moralomdömen utan han kan helt dissociera sig från dem och säga: ”Jag anser att det är ytterst motbjudande att göra denna handling, men en intressekalkyl ger vid handen att det är moraliskt riktigt”. Därpå kan han iscensätta handlingen, men avsvära sig allt personligt ansvar för den.

Universaliserbarhetsidén utesluter att man närmar sig moralbeslut med denna passiva ”von oben”-attityd, att man reduceras till en opartisk observatör av intressenas böljegang. Den tvingar en till ett kritiskt ställningstagande till andras attityder och intressen: är de kanhända så frånstötande för mig att jag skulle vilja att de frusterades även om jag själv var innehavare av dem? I så fall kan jag med gott samvete lämna dem obeaktade. På så vis kommer ens personlighet att reflekteras i ens moralomdömen. Denna kontrast mellan utilitarism och universaliserbarhet var en huvudpöäng i min uppsats. Det är också den som leder fram till att utilitaristens moralomdömen får en objektiv, icke-relativ karaktär, medan universalistens blir subjektiva och relativa.

Eftersom denna skillnad i avseende på absolutism/relativism kan tyckas vittna till utilitarismens förmån, finns det anledning att peka på omständigheter som visar önskvärdheten av att låta subjektets egna attityder inta en mera framskjuten plats i den etiska överläggningen än som ett element i en intressekalkyl. Grovt uttryckt kan man tänka sig två strategier för att åstadkomma intressetillfredsställelse: (1) att utgå från intressena som fasta och fixerade och omvandla resten av verkligheten så att den tillmötesgår dessa intressen, och (2) att modifiera intressena så att status quo tillgodoser dem. Från utilitarismens ståndpunkt är det egalt vilken strategi man väljer bara man åvägbringar största möjliga tillfredsställelse, men för vår moraliska intuition ter sig många tillämpningar av taktiken (2)

anstötliga. Antag att det en dag blir möjligt att med kirurgiska ingrepp styra ett fosters (som ännu inte innehar några attityder) utveckling så att det blir en trög och okomplicerad, men tillfredsställd, människa i stället för en fantasifull och komplicerad, men relativt otillfredsställd, person. Om föräldrar och en stor majoritet i samhället i övrigt är för denna andliga kastration, kan en utilitarist moraliskt fördöma den?

Eller för att slå upp problemet i större skala. Vi föreställer oss att människan inom en snar framtid får insikt i de genetiska och miljömässiga orsakerna till mänsklig motivation. Denna insikt ger henne möjlighet att driva fram en stam förnöjsamma arbetare med lättillfredsställda, materialistiskt inriktade intressen som i stort sett tillfredsställs av status quo och en mindre härskarklass av effektiva byråkrater och pragmatiskt orienterade vetenskapsmän, samt att förhindra att det föds sociala orosmoment, existentiellt plågade konstnärssjälar och nytänkande vetenskapsmän som sätter invanda tänkesätt i gungning etc (de senare bidrar mer till otillfredsställelse än till tillfredsställelse). Vi genomför en gallupundersökning och finner att en stor majoritet önskar att denna nya mänsklighet skall manipuleras fram – naturligtvis opponerar sig konstnärsnaturerna etc, men dessa är i minoritet. Jag tror att det finns utilitarister – t ex Tännsjö – som skulle motsätta sig att vi griper till dessa manipulatoriska åtgärder, men jag ser inte hur de i sin utilitarism kan finna stöd för omdömet ”Det är moraliskt fel att iscensätta denna manipulation med mänsklig motivation”, ty manipulationen förefaller att medföra ökad tillfredsställelse både i nutid och i framtid. (Man kommer här lätt att tänka på den popperske Platon som förespråkar ett liknande program utifrån en, som det tycks, i grund och botten utilitaristisk hållning.)

Tack vare den särställning universaliserbarhetstesens tilldelar subjektets egna viljeattityder erbjuder den ett fundament för en moraliskt berättigad opposition mot denna manipulation: vad som krävs är att manipulationen är en så förhatlig att man förordar att den inte skall iscensättas även om man själv skulle komma att dela merpartens positiva attityd till den.

Det förtjänar också att nämnas – vilket jag försummade i min uppsats – att universaliserbarhetsidén bättre harmonierar med vår intuitiva föreställning om rättvisa. Antag att vi har att välja mellan att realisera en social struktur *A* där 99% av populationen åtnjuter tillfredsställelse av graden +6, medan 1% åsamkas otillfredsställelse av graden -6, och ett samhälle *B* där 100% av medlemmarna är tillfreds till graden +5,7. Här förefaller det som om en renodlad utilitarist skulle vara tvungen att förverkliga *A*, fastän detta stöter vårt intuitiva sinne för rättvisa. Naturligtvis kan utilitaristen bemöta denna svårighet genom att introducera en rättvisepincip vid sidan av utilitetsprincipen, men då är det att bemärka

att universaliserbarhetsidén är överlägsen utilitetsprincipen så till vida som den inte behöver kompletteras med en separat rättvisepincip. Från universaliserbarhetens perspektiv kan det inte bli tal om att förverkliga *A*, eftersom att man inte kan acceptera detta val från den missgynnade procentens position: detta är inte möjligt när vinsten med tillfredsställelse av graden +6 i stället för av graden +5,7 inte kan väga tyngre än en förlust bestående av otillfredsställelse av graden -6 i stället för tillfredsställelse av graden +5,7. Universaliserbarheten kommer inte i klammeri med rättvisan därför att den undviker att addera olika individers tillfredsställelse; den gör jämförelser mellan olika individers situation *var för sig*.

Låt det bli sagt med en gång: dessa hastiga reflexioner är långtifrån framlagda i avsikt att avgöra saken till universaliserbarhetens fördel, churu de för mitt sinne får den att framstå som mer lovande än utilitarismen. Båda tankarna söker ännu en adekvat formulering, och det material på vilket de skall appliceras besitter en förkrossande komplexitet vilken omintetgör all säkerhet i bedömningen. Men jag tvekar inte om att det är en central och fascinerande moralfilosofisk uppgift att fastställa förhållandet mellan dessa två teorier, som båda åtnjuter stor initial plausibilitet och som vid första ögonkastet tycks närbesläktade, men som vid närmare besiktning verkar divergera alltmer och avslöja sig som två radikalt skilda förhållningssätt till moral.